

Bátorová, Mária

Z hľadiska mýtu dualitný typ spisovateľa : (Dominik Tatarka: stávanie a deštrukcia mýtov)

Slavica litteraria. 2016, vol. 19, iss. 1, pp. 17-28

ISSN 1212-1509 (print); ISSN 2336-4491 (online)

Stable URL (DOI): <https://doi.org/10.5817/SL2016-1-2>

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/135516>

Access Date: 02. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Z hľadiska mýtu dualitný typ spisovateľa

(Dominik Tatarka: stavanie a deštrukcia mýtov)

Mária Bátorová

Abstrakt

Tatarka je stavitel' a súčasne narušiteľ mýtov. Mýtizácia istých životných etáp, detstva, osobných „vrcholov“ v dejinných spoločenských procesoch (udalosti roku 1968) a mimoriadnych skúseností (strata otca v prvej svetovej vojne a blízkosť vlastnej smrti v druhej) sa týkali v podstate výkladu vlastného postoja (vytváranie „automýtu“) alebo „hodnotových otázok a protikladov na svojbytnej sémantickej a estetickej úrovni“. Mýtus a realita autorského archai, stavanie a rúcanie mýtu vlastnej osoby, ako aj mýtu socialistického systému.

Kľúčové slová

mýtus; realita; stavba mýtov; deštrukcia mýtov

Abstract

A dual Writer from the Perspective of Myth

(D. Tatarka: Building and Destroying Myths)

Tatarka is a builder and at the same time a destroyer of myths. The mythization of certain stages of life – childhood, personal „primes“ in sociohistorical processes (events of 1968), and extraordinary experience (loss of father in WWI and proximity of his own death in WWII) – was essentially about explaining his own position (creation of an „automyth“) or „questions and contradictions of value on a self-contained semantic and aesthetic level“. The myth and reality of the authorial archai, the building and destroying of the myth of one's own personality as well as that of the socialist regime.

Key words

myth; reality; myth building; myth destruction

Úvod

Uchopiť mýty¹ a mýtické prvky v diele Dominika Tatarku a verbalizovať ich v tejto analýze, predstavuje zložitý proces. Tatarka je stavitel a súčasne narušiteľ mýtov. No poznajúc jeho život a dielo, jedno vieme celkom iste: spisovateľovi ide od prvých poviedok o základné veci života a smrti človeka. Preto ho mnohí, aj odborníci, vnímali ako existencialistu. On sám sa za to nepovažoval a M. Forgáč vo svojej vedeckej práci dokázal, že u Tatarku ide o vnímanie sveta v jeho zásadných otázkach už v prvých poviedkach napísaných pred oficiálnym prijatím existencializmu ako smeru vo Francúzsku.² Mýtizácia istých životných etáp, detstva, osobných „vrcholov“ v dejinných spoločenských procesoch (udalosti roku 1968) a mimoriadnych skúseností (strata otca v prvej svetovej vojne a blízkosť vlastnej smrti v druhej) sa týkali v podstate výkladu vlastného postoja (vytváranie „automýtu“) alebo „hodnotových otázok a protikladov na svojbytnnej sémantickej a estetickej úrovni“.³ Tatarka je svojím založením romantik na jednom póle vnímania sveta, najmä tam, kde mu ide o komplexitu bytia, na ktorú si nárokuje a túži po nej, pretože ju zažil (matka), a na tú, po ktorej tiež túži, ale ktorú nikdy nezažil (otec).

Na druhom póle je však realista, najmä tam, kde môže uplatniť vlastné životné skúsenosti v mene pravdy. Keďže je jeho dielo prevažne autobiografické, skúsenosť hrá v jeho písaní zásadnú rolu.⁴ Vtedy neváha zrušiť sociologicko-politické mýty nižšieho rangu – o socialistickom politickom systéme a jeho fungovaní (*Démon súhlasu*, KŽ 1956) alebo mýtizovanie spoločensko-politických dejinných udalostí, akými bolo napr. SNP (*Červený Benčat, V úzkosti hľadania*, 1963).

- 1 Interpretácia mýtu v tejto štúdii sa bude pridrižovať najmä teoretických inštrukcií Paula Ricoeura, pretože tento významný francúzsky filozof prispel k pochopeniu dejinných diskontinuit a podieľal sa na výklade sociologického vývinu dejín. (*Geschichte und Wahrheit*. Paul List Verlag München, 1974, Paris, 1955) Ako vynikajúci fenomenológ sa však zároveň zaoberá individuálnym vývinom človeka a jeho vnútorným svetom z hľadiska otázky viny (*Die Fehlbarkeit des Menschen. Phänomenologie der Schuld* I, II. Verlag Karl Alber Freiburg/ München, 1971, Paris, 1960). V štúdii o mýte skúma tento jav najmä z hľadiska „zmyslu a pravdy“, ktoré súvisia s vyššie uvedenými skúmanými entitami. Ricoeur tu upozorňuje na to, že „hľadať základ... vylučuje, aby sme rozprávali príbehy... odhalil pravdy, zastreté rúskom mýtu potom znamená, že sa mýtická pravda stáva zbytočnou..., no práve fabulačná funkcia ohlasuje a preskúmava určitú dimenziu pravdy, ktorá nie je totožná s pravdou vedeckou. Zdá sa totiž, že mýtus vyjadruje akúsi obrazivú a predstavivú mohutnosť...“ Práve tento aspekt upozorňuje skúmateľa na hĺbku, ale i pôvod a účelnosť mýtických prvkov a mýtov v dielach spisovateľov. Citované podľa RICOEUR, Paul: *Mythe – L'interprétation philosophique. Encyclopedia Universalis*, vol. II, Paris, 1971, s. 530–537. Preklad: RICOEUR, Paul: *Mýtus a jeho filozofická interpretácia*. Prel. Filip Karfík, internetový zdroj: <http://www.reflexe.cz/File/ricoeur-mytus.pdf>
- 2 FORGÁČ, Marcel: *Existencializmus a slovenská literatúra*. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešovensis. Monografia č. 40 (AFP H UP342/423). Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, 2012.
- 3 VALČEK, Peter: *Slovník literárnej teórie*. Bratislava: Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov, 2003, s. 132 a n.
- 4 BÁTOROVÁ, Mária: *Stopy „autobiografie“ vo fikcii (K otázke autenticity umeleckého diela)*. In: BÁTOROVÁ, Mária: *Dominik Tatarka slovenský Don Quijote*. Bratislava: Veda, 2012, s. 53–74.

Úplnosť bytia ako zrod spolubytia – spoločstva

V Tatarkovom pocitovom svete nastáva ruptúra stratou otca, ktorého už v detstve v rodine rôznym spôsobom nahradil (vykonávanie „chlapských“ povinností, ako doručenie platby a pod.), aj vlastnou silou, keď pomáhal matke v hore s drevom, alebo na poli a na sklonku dňa potom s matkou sedeli na priedomí umorení tak, že nevládali ani hovoriť, ale spokojní s prácou, ktorú vykonali. „*Bohvie, ako sme ja a moja mama, ako sme zviazaní.*“⁵ Spoločná práca pre rodinu bola niečím nesmierne dôležitým pre matku, ktorá sa starala o osem detí. Ako spomína Tatarka: „*Za určitých podmienok takáto materiálna radosť sa zmení v spirituálnu: ďakujem Bohu, tento rok sme prežili, deti sú zdravé a ja môžem pokojne zomrieť. To je možno skúsenosť týchto karpatských ľudí.*“⁶

Toto ticho, ktorému Tatarka hovorí posvätné, pretože vyplýva z porozumenia a týka sa nadpozemského cieľa, na ktorom sa dvaja zúčastňujú, sa neskôr prenáša zakaždým medzi autora a nejakú bytosť ženského pohlavia. Od mladosti – od dievčatka Jozefinky, keď sa „*tam za humnami prvýkrát vynorilo to posvätné ticho*“, cez Ulu, po Evu Štolbovú, alebo lektorku Natalie atď., s ktorými zažije posvätné ticho, keď zbadá, že „*dražejú*“.⁷

K tradičným mýtom zaklínania plodnosti, ako podmienky zrodu života, zachovania rodu, patrilo aj chodenie so šťastnou vodou na sviatok sv. Štefana: „*Nabral som vody [zo zázračného – čistého prameňa, M. B.] do krčaha a šiel som zavinišovať božie požehnanie na detičkách a na dobytku. To bolo včas ráno, všetky dievky, ktoré boli nevydaté v dome, povstávali a z tej šťastnej vody si nabrali do úst a trocha sa aj napili a z úst púšťali cícerkom, takým pramienkom vodu do dlaní. A teraz si umývali telo... Predo mnou. Lebo to nie je nejaká zvrátená erotika, vtedy ešte na tejto folklórnej dedine existovalo také prírodné náboženstvo plodnosti. Plodnosť bola – a teda aj pohlavný styk – nie erotikou, ale božím požehnaním*“ (s. 37).

Spolubytie ako zrod života je odporované z prírody:

„*A došli sme za humno a tam sme pozorovali tú tajomnú rastlinu, ktorá vyrezáva, vykľenuje sa z pôdy zeme... A kým sme užasnutí sedeli nad touto rastlinou, Jozefinka... vyhrnovala si vigan a... pozeral som sa jej do lona... existuje slovná a neslovná reč a existuje aj neslovné myslenie. Toto je môj individuálny zážitok, že existuje čosi medzi mužom a ženou, čo je sväté. To je miesto, kde planie svätý oheň, odkiaľ človek pochádza a prichádza na svet. Vieš, je tu otázka, stále sa hovorí otázka identity. Pre mňa je moja mať, môj otec, môj dedo, to je identita. Identita jednej roľníckej rodiny... Kultúru nemožno založiť od roku jeden, či od revolúcie tej a tej. V kultúre možno so všetkou úctou iba pokračovať...*“ (s. 29–30).

Tatarka spája predstavu zrodu a aj konca života s prenatálnymi, archetypálnymi a tradovanými predstavami. Eros ako možný zrod života sa usiluje o existenciu a podľa Ricoeura upamätáva na jej pôvod.⁸

5 TATARKA, Dominik: *Navrávačky*. Köln: INDEX, 1988, s. 27.

6 Ibidem, s. 21–22.

7 Aj tento výraz je viazaný na matku, ktorá do diaľky zahľadené dievky na dedine zvykla utešovať: neboj sa príde ti! Slovom „dražieť“ sa tu myslí, ako to sám autor vysvetľuje, cesta – dráha rozbiehajúca sa do diaľky a symbolizujúca túžbu po milovaní. Ibidem, s. 22–23.

8 RICOEUR, Paul: *Die Fehlbarkeit des Menschen. Phänomenologie der I, II*. Verlag Karl Alber Freiburg/ München, 1971, Paris, 1960, s. 135.

Mýtus dvojice, z ktorého sa rodí nový život, prerastá do celospoločenských súvislostí. Byť spolu značí uctiť si jeden druhého, starodávny zvyk povedať: „sadtíte si“, pobudnite s nami, so mnou, je vec komunikácie, uctenia a spolunažívania v spoločenstve, kde sa cítime dobre, kde nám ide o to isté: „*Vieš, tento pocit, prastaré gesto, zostáva dodnes*“ (s. 46).

Tak vo vypätej politickej a spoločenskej situácii konca šesťdesiatych rokov píše Tatarka esej *Obec Božia*.⁹ Svoju vlastnú pozíciu prezentuje už v tom čase z prorockej perspektívy stotožnenia so sebou samým, a teda zoči-voči totalitnému systému aj so smrťou. Sociálnu smrť prezentuje ako smrť skutočnú a štylizuje sa do role utopeného: „*Rútím sa do zániku, svojho osobného zániku, voľnosťou voľne padajúceho päťdesiatročného kameňa. Pred konečným pádom pod hladinu jazera naskytla sa mi ešte možnosť nahlas verejne vysloviť svoj sen, svoj ideál spoločenského zriadenia, zriadenia tejto mojej republiky, aby to bola vnútorné slobodná a spravodlivá republika, nie odludštený štátny mechanizmus rozomieľajúci človeka.*“

Úvod do eseje *Obec Božia* je priam umelecko-dramatický. Dosahuje parametre mýtu, ale i čisto ľudského. Vytvára ho napätie medzi predvídanou skepsou – strašným proroctvom – vlastného zániku, a odvahou prehovoríť. Takto hovorili k davu postavy gréckych tragédií pred svojou smrťou.¹⁰ Tatarka tu hovorí nielen o vlastnom sne, aj to by bolo dosť ako opozitný obraz ku skutočnosti, no jemu to nestačí. V jeho predpovedi sa ozýva strach a odvaha zároveň. Akoby vek – päťdesiat päť rokov, ktorý práve dosahuje, bol magický, akoby si určil sám vek svojej verejnej existencie, akoby svojimi činmi páchal vedome sociálnu samovraždu. Vydáva sa na cestu, ktorá sa končí na šibenicí či na Golgote. Neskôr totiž píše svojej priateľke: „... *no pravá je aj šibenica, na ktorej som odvisol*“ (E. Štolbová hovorí o Golgote).¹¹

Občiansky princíp, ktorý rešpektuje právo človeka, bez rozdielu rasy, náboženstva a politickej príslušnosti, uznáva od strachu oslobodzujúcu transparentnosť procesov, právo stretávania sa a necháva človeka, aby slobodne rozhodoval o svojej existencii, je v mnohom totožný s kresťanským univerzalizmom. Túto premisu dejiny viacnásobne dokazujú. Líši sa základne apriórny súhlasom vyššej inštancii, ktorý kresťanstvo dodržiava, a občiansky princíp ho nepozná. Spoločné znaky však vykazujú dejiny kresťanstva. Aj dejiny kresťanského disentu na Slovensku, ktorý po celý čas existencie komunizmu prinášal krvavé aj nekrvavé obeť v boji o občianske slobody a spolupripravoval dnešnú demokraciu.

V šesťdesiatych rokoch 20. storočia bola vydaná pápežská encyklika, v ktorej boli ukotvené zmeny, ktoré katolícka cirkev prijala. Najdôležitejšou zmenou bola premisa ktorá včlenila Krista medzi ľudí a upozornila na pôvodné myšlienky kresťanstva: ísť ku Kristovi a za Ním cez človeka. Posilnil sa tým mýtus prítomnosti Božej medzi ľuďmi

9 Rukopis *Obec Božia* je uložený v nespracovanej pozostalosti autora v Pamätníku českého písennictví, datovaný s otáznikom rukou Tatarku: „Smena, 7. 5. 1968 s. 3?“. Údaj je správny, rukopis však vyšiel pod iným názvom *Obec božia – obec človečia* na s. 3–6. Celý text sa nachádza ako príloha v knihe BÁTOROVÁ, Mária: *Dominik Tatarka slovenský Don Quijote*. Bratislava: Veda, 2012. Príloha č. 20. LA PNP, fond Dominik Tatarka, oddíl: Rukopisy vlastní.

10 KERÉNYI, Karl: *Wege und Weggenossen*. München – Wien: Langen Müller, 1985, s. 98 – 99.

11 TATARKA, Dominik: *Navrávačky*. Köln: INDEX, 1988, s. 7.

a v *Obci Božej* nadviazal na to Tatarka aj opačne: ak to ľudia chcú, otvorí sa jeden voči druhému v dobrom úmysle, je Boh s nimi.

Obec Božia ako mýtus o slobodnom spoločenstve a večnosti sna o slobode¹²

Tatarkov postup myslenia je tu viacnásobne viazaný na Francúzsko – na slobodný, občiansky prejav, ktorý musí štátna moc brať do úvahy. Ale aj na slovenskú tradíciu – na životnú filozofiu jednoty slova a činu, ako ju vyslovil Ľudovít Štúr, no aj francúzsky minister kultúry v čase generála de Gaulla, André Malraux, ktorý proti tragickému pocitu postavil vo svojom diele čin ako prostriedok prekonania absurdity a beznádeje. Lektúra z francúzskej kultúry sa u Tatarku viaže aj s prvotnou etapou jeho života, so spomínaným náboženským cítením a vierou. Taká je aj jeho predstava slobodnej existencie a spravodlivého systému, ktorú nazýva „snom“ a „ideálom“, a predsa nie neuskutočniteľným. Spoločnosť a kultúru vidí ako ľudský organizmus: „*Obec božia je večná ako kultúra, lenže sa večne rozpadá a vzniká ako všetky spoločenské formácie, ako telo človeka...*“ (s. 1, rkp.).

Slobodné spolužitie ľudí vidí ako možné. Jeho *Obec Božia* je volaním ľudí k normalite, k jej dennodennej obnove, v ktorej by sa dalo lepšie žiť. Pod normalitou rozumie prirodzený spôsob existencie v dôvere človeka k človeku. Teda stretanie sa podľa iných záujmov, než podľa inštitucionalizovaných zásad a príkazov. Spoločovanie sa a „obcovanie“ podľa Tatarku je stretanie sa v dobrom duchu. Nie je to „*kresťanská utópia*“, nie sú to iba „*sny a dumy*“, nad ktorými sa „*usmievajú jeho priatelia*“, keď si „*vymýšľa zase raz*“ pre nich extravagantnosti. „*Obec božia už desiatky tisíc rokov bola a je*“ (s. 1, rkp.).

„*Božstvo štátu*“ – jediná moc – navrhuje Tatarka rozdrobiť, podeliť: „*Republika ako obec božia, ako zväzok obcí božích mala by vrchnosť skutočne volenú, moc čo najviac podelenú...*“

Kresťanský aspekt, ako sme už zdôraznili, tu zohráva dôležitú úlohu. Popri diagnostikovaní politických systémov a ich fungovania hovorí o kultúre, ktorú spája s kresťanstvom: „*Hrozí nám renesancia náboženského kresťanského cítenia? A bola by to hrozba socializmu v Republike? [...] východiskom a cieľom každého obrodného procesu v spoločnosti je kultúra. Kultúra vo svojom nesmiernom bohatstve foriem a prejavov je široká ako život, je totožná s osudom národov a ľudstva, jeho zmyslom a naplnením, jeho 30–40 tisícročnou večnosťou. Kultúra zostáva zvrchovaná ako človek–boh, ako bohočlovek. Pre politika, schopného väčších a trvalejších koncepcií, načrtávajúceho program národnej a štátnej aktivity, pre politika, práve tak ako pre filozofa, východiskom a inšpiráciou musí byť kultúra, včetně národných dejín. Z nerešpektovania zvrchovanosti kultúry ako zmyslu a totožnosti života, z jej nepochopenia, z jej zneužívania, z jej racionalistického či utilitaristického výkladu vyprodukoval sa odľudštený derivát amerikanizmu,*

12 Názov *Obec Božia* – (v názve eseje uvádzaná aj v atribúte s veľkým písmenom) pochádza od Augustína Aurelia, tak ako si ju od tohto biskupa z Hippa požičal i Albert Camus, na čo Tatarka sám na inom mieste upozorňuje. Je to však len názov, ktorý obaja autori prebrali. No život a počínanie Augustína sú pre Tatarku relevantné nielen dobou apokalyptických premien, podobných dvadsiatemu storočiu, ale aj Augustínovým osudom človeka zodpovedného za smrť mnohých z bezbranných kresťanov (medzi ktorými bola aj jeho matka) pred chrámom biskupa Ambrózia, ďalej vynikajúcou schopnosťou rétoricky presvedčať, ako i osudom, ktorý si sám zvolil – pomoc ľuďom a čakanie na smrť v meste obklúčenom Vandalmi.

odľudštené božstvo všemocného štátu. [...] Na pozadí kresťanskej kultúry, na pozadí tisícročia, na pozadí večnosti, večných zápasov, táto naša republika vidí sa mi ako obec božia. To je zmysel i tohto nášho prítomného demokratizačného úsilia“ (s. 10).

Tatarka pod Obcou Božou myslí spoločenstvo, ktoré sa slobodne stretá. Nedelí ju na obec pozemskú a obec Božiu, ako Augustín. Porušenie a stíhanie práva na spoločnanie sa, stretanie sa, „obcovanie“, považuje za zločin proti ľudskosti. Ako vždy, aj v tejto eseji demonštruje svoj názor na vlastnom zážitku, keď si ho pozvali do istého spoločenstva v Martine, kam prišla žena, ktorá zvestovala, že vojna sa skončila. Nič viac. No to, že Tatarkovi dôverovali a že ho pozvali medzi seba, uctili si ho – posadili ho za prestretý vrchstôl, to bol pre neho zážitok na celý život. Takisto na konci eseje uvádza príklad, keď sa dieťa pomaže blatom a tancuje a keď jeho matka, tiež pomaľovaná „farbičkami“ nie je už schopná toho istého, aj keď jej pomazanie blatom visí v pamäti ako živý pocit – spomienka.

Tatarka volá ľudí k pôvodnému životu, k ucteniu si jeden druhého, ku komunikácii a dialógu v spoločenstve blízkyh ľudí. Najskôr to zažil medzi študentmi UK na jar roku 1968: „V dobách najťažších, keď atmosféra sa stávala takmer nedýchateľnou, keď sme sa tak beznádejne potácali [...] boli ste tu ešte Vy [...] vracali ste našim sklamaným, unaveným zmyslom schopnosť rozlišovať, zvažovať; obracali ste našu pozornosť na životné oblasti **trvalej, nehybnéj hodnoty**, nikdy predtým nepoznané, necítené [...] bolo to ako ópium... *Sľaby vtáčatá viseli sme Vám na perách...*“ [podč. M. B.].¹³

Tento nadšený vzťah končil Tatarkovou „samovraždou“, keď ho študenti ako na katafalku niesli po námestí SNP, kde naposledy rečnil davu a potom vedome už ostal vo svojej „samotke“ a „vnútornej emigrácii“ celých 19 rokov. Počas nich zažil „obec“ a „obcovanie“ s českými disidentmi. Podporil podpisom Chartu 77.

Zrušenie mýtu o spravodlivosti socialistického politického systému

Cesta k Obci Božej a k formulovaniu večného mýtu slobody, ako sme ho ukázali vyššie, viedla u Tatarku cez **zrušenie mýtov o novom komunistickom a socialistickom zriadení**, ktoré po druhej svetovej vojne mnohým, ktorí mu uverili, pretože časť ľudových vrstiev dostala šancu zúčastňovať sa vlády a enormná investícia do obnovovania ekonomickej štruktúry a hospodárstva podporovala vládne vyhlásenia a ukázala víziu rovnosti a lepšieho života.¹⁴ Vyslovujeme tézu, že Tatarka by nebol odhaľoval ako prvý v slovenskej literatúre tak presne a precízne mechanizmy moci v socialistickom systéme, keby nehľadalo v ňom svedomie za pamflet, ktorý pod politickým tlakom spolu s inými autormi, A. Bagarom a L. Mňačkom, uverejnil v Pravde v roku 1952 proti nespravodlivo väzneným a neskôr zlikvidovaným.¹⁵

13 MARTON, Ivan: cit. podľa BÚTORA, Martin: „*Krásny chlap“ alebo o pestovaní charakteru. (Dominik Tatarka očami slovenských študentov a českého disentu).* Slovenská literatúra 40, 1993, č. 2–3, s. 118–122.

14 Dvojtvárnosť systému precízne analyzuje SCHLÖGEL, Karl: *Teror und Traum. Moskau 1937.* München: Karl Hanser Verlag, 2008. 800 s.

15 TATARKA, Dominik: *Prudšie nenávidieť nepriateľa – vrúcnejšie milovať stranu.* Pravda, 26. 11. 1952, s. 2.

Mýtus o víťazstve komunizmu nad fašizmom, o spravodlivosti nového socialistického zriadenia a rovnosti ľudí v ňom, prepukol medzi vrstvou robotníkov a vľavo orientovaných komunistov a študujúcej mládeže najmä v prvých rokoch po druhej svetovej vojne, keď sa nadšene budovali vojnou narušené komunikácie a obnovovala sa civilizácia. Paralelne však intelektuáli zažívajú psychické násilie zo strany vládnucich orgánov jedinej – KS, ktoré ideovú silu spisovateľských autorít zneužívajú na podporu politického systému.

Silný tlak badať na stránkach centrálného časopisu pre kultúru, Kultúrneho života, v ktorom sú centrálné publikované rezolúcie a materiály zo zjazdov KS, fotografie politikov a popri tom krátke sebakritiky a ovácie na politiku od spisovateľov... Tento stav trval až do Stalinovej smrti a úplné uvoľnenie nastalo po prejave N. S. Chruščova na zjazde v roku 1956.

Tatarka v tom čase už musel uvažovať dlhšie nad situáciou, lebo v Kultúrnom živote okamžite a ako prvý v roku 1955 oproti „mýtickej“ jednote socialistickej ideológie uvádza jedinečnosť tvorby každého spisovateľa v eseji *Slovo k súčasníkom o literatúre*.¹⁶

Demýtizáciu socialistického realizmu a obdobia kultu osobnosti realizoval literárne Tatarka v absurdnom traktáte *Démon súhlasu* (v KŽ v roku 1956).

Psychické násilie rokov schematizmu ukazuje na absurdnom príklade z oblasti rodiny: „... *Moji najbližší neznesli vedno žiť so zradcom, ktorý sa držal svojej zrady ako zásady. Hľadali si a našli inú spoločnosť, spoločnosť takým či onakým spôsobom postihnutých ľudí. Ako áno, ako nie, neviem, ale dostali sa aj oni do verejného procesu so zradcami. Boli odsúdení. A ja v mene svojho svätého presvedčenia a zásadovosti žiadal som pre nich najprísnejší trest, žiadal som pre svoju ženu, pre svojho syna trest smrti. Po tomto mojom čine zostala zo mňa už iba zásada, zostal zo mňa iba strašný princíp: spoliehať sa a súhlasiť.*“¹⁷

Tatarkov *Démon súhlasu* nadsázkou karikoval zvrátenú, vrchnosťou vynútenú poslušnosť. Tatarku šesťdesiate roky prijímajú ako výraznú osobnosť procesu odhaľovania mechanizmov moci. Touto esejou sa radí k prvým kritikom totalitných praktík vo východnom bloku, k eseji *Zotročené vedomie* od Cz. Miłosza a hry *Septembrové dni* od Pavla Kohouta. Mýtus o rovnosti človeka a spravodlivosti socialistického zriadenia bol zrušený.

Archetyp roľníka a mentalita intelektuála¹⁸

Mýty o obetiach a hrdinských činoch tvoria rozsiahlu škálu ústneho podania – predskriptuálnej kultúry – rozličných ság a aj starovekej literatúry. Na ich podloží si stavajú jednotlivé národy, spoločenstvá a menšie celky, ako sú rodiny, svoje mýty.

Plné znenie pozri v prílohe č. 3 in BÁTOROVÁ, Mária: *Dominik Tatarka slovenský Don Quijote*. Bratislava: Veda, 2012.

16 TATARKA, Dominik: *Slovo k súčasníkom o literatúre*. Kultúrny život 10, 1955, č. 47, s. 6–7.

17 TATARKA, Dominik: *Démon súhlasu*. Viera, Desanka a Oleg Tatarkovci (text z roku 1956). Ed. M. Hamada. Úvod Václav Havel (text z roku 1985). Bratislava: Archa, 1991. Ukážka rukopisu (strojopisu) publikovaná z archívnych materiálov, in: BÁTOROVÁ, Mária: *Dominik Tatarka slovenský Don Quijote*. Bratislava: Veda, 2012, príloha č. 15, 15a, 15b.

18 Pozri k tomu podrobnejšie BÁTOROVÁ, Mária: c. d. 2012, kap. 4. *Typológia obrazu*, s. 99–101.

Vnútorne komplikované a precízne psychologicky zdôvodnené hrdinstvo či antihrdinstvo v autoportréte, nachádzame v novele *Červený Benčat*.

Aktuálny dej novely rámcuje široké plátno tragického a svojsky hrdinského osudu jednoduchého muža – sedliaka, ktorého vážna mentalita, neschopná odstupu a nadhľadu, privedie k obeti. Autor preruší súčasné rozprávanie a v retrospektíve čitateľ sleduje obraz iného – nad ostatných spoluvojakov vyhúknutého a navyše ako plameň červenovlasého Benčata. Mnohovrstevná Tatarkova štruktúra počíta s flexibilitou a inteligenciou čitateľa rovnocennou spisovateľovi. Púta ho a vedie od vonkajšieho obrazu k najvnútornejším duševným poryvom, nič nevysvetľuje, nedopovedá, ale expresívne a intenzívne prehlbuje inakosť jedného zo spolubojovníkov. Jeho vonkajšiu podobu – ako fakľa červené vlasy, hlavu vyčnievajúcu z radu, zopakuje v novele viackrát, vždy inak, takže čitateľ to nepovažuje za nudné. Jeho vnútornú zložitú duševnú situáciu, vážnosť a etické zásady, ktoré sa nepodarí vojenskému prostrediu v ňom zničiť, roztržitý, zasnívaný, na príkazy nesústredený obličaj roľníka, ktorý vojnu a disciplínu dostatočne nechápe, necháva autor výrazne a rozhodujúco defilovať. Benčat urobí sebazničujúce rozhodnutie nevrátiť sa domov ako dôsledok pôsobenia prílišnej drezúry a psychickej manipulácie. Tatarka tu stavia neskúsenosť dedinčana voči lišiackemu manévru veliteľa, ktorý vyvolá z jednotky Benčatovho krajana a zaviazne ho doma v dedine referovať, že videl zlyhanie Benčata ako vojaka.

Pri ďalšom stretnutí, keď rozprávač stretá Benčata ako najlepšieho prieskumníka v horách, to už nie je rojčivý sedliak. Je to človek s prázdnyimi očami, ktoré kedysi spoluslužiacemu vojaka – rozprávača – nespoznávajú, alebo nechcú spoznať. Dve stretnutia autorského rozprávača s postavou majú teda úplne odlišný charakter. Na malom priestore sa postava Benčata pred očami čitateľa mení zo snívajúceho dobráka – sedliaka – na stroj. Drezúra a manipulácia prostého vedomia môže spôsobiť desivú odludštenosť, rovnajúcu sa nebezpečenstvu obmedzeného, neuvažujúceho, totalitného myslenia. Spoločnou cestou týchto dvoch postáv sa dostáva novela do predfinále. Obkolesení nemeckým vojskom, myslia už, že niet úniku, no Benčat guľometom udrží prenasledovateľov, kým ostatní unikajú. Zlomený človek sa stáva hrdinom: „*Premiestňoval sa s guľometom na tej dúbavke, až napokon ho našla mína. Ale my sme už boli za riekou*“ (s. 184).

Autoportrét v celej tejto novele je antihrdinský: intelektuál, ktorý sa vie tváriť sústredene na vojenské príkazy, ktorý si myslí: „*Ba bol by som ochotný páliť pred ním (veliteľom, ktorý týra vojakov) kadidlo alebo sviecu, aby ma nechal na pokoji...*“ (s. 143). V súvislosti s Benčatom síce komentuje: „*Na ľudskej dôstojnosti človek musí trvať, pokým sa cíti človekom*“ (s. 140), sám autor k naplneniu tejto vety smeruje neskôr vo svojom živote, no spomínajúc pri nejakom výročí SNP v predmetnej novele, sa vidí realisticky: „*Sedíme spolu, výročite popíjame, rád som s vami, čo sme zostali, ale za zásluhu ani slávu si nepokladám, že som tu*“ (s. 184).

Obraz roľníka – hrdinu, ktorý ním nechcel byť, ba nevedel a nechcel vôbec bojovať a obraz laxného intelektuála, ktorý ide bojovať, ale veľmi to nevie a vie, že veci nemusia byť len jednoznačné.

Tatarka tvorí postavu roľníka, ktorý sa obetuje nie „*uvedomele*“ pre ideu (ako sa to vyžadovalo v čase socialistického realizmu), ale pre archetypálnu predstavu ľudskej dôstojnosti (predstavu dospelého muža, ktorý sa nehádza na zem od zúfalstva ako decko), pre „*oko*“ dedinského kolektívu, ktoré bdie nad uchovaním **predstav**. Tým zároveň ako-

by súhlasil s drezúrou, ktorá ponižuje človeka na úroveň zvierata, pripúšťa ju. Archetyp Tatarovho roľníka na jednej strane zachraňuje, na druhej umožňuje totalitu súhlasom s ňou.

V autobiografickej postave tvorí obraz intelektuála – moderného človeka bez zásad, pripraveného reagovať ad hoc a rozhodne nie konfrontačne, ktorý špekuláciami narúša akoby tajne a nie otvorene vojenský mocenský systém.

Nie je hrdinský, no v konečnom dôsledku svojou bezzásadovosťou robí zásadný posun v preštrukturovaní fungovania spoločnosti smerom k uvoľnenosti a demokracii.

V mene **mýtu pravdy** demýtizuje Tatarka mýtus o Slovenskom národnom povstaní a novela *Červený Benčat* sa tým literárnohistoricky radí k realistickému poňatiu SNP v literatúre, k dielam A. Bednára a V. Šikulu.

V tejto novele vytvoril Tatarka dualitný vlastný portrét: človeka bez chrbtovej kosti a človeka – archetyp roľníka v postave Benčata, v ktorej sa vrátil k svojmu pôvodu. Táto postava môže byť chápaná aj ako predestinácia – autobiografický obraz posledných devätnástich rokov života autora, keď jediný drží líniu odporu proti moci.

Mýtus a realita autorského archai (Stavanie mýtu vlastnej osoby)

Každý tvorca – umelec – má vlastné „archai“, svoje organické bytie, podobné identite, ktoré je individuálne a zároveň také univerzálne, takže je schopné absorbovať a aj pôsobiť. Práve toto tvorivé „ja“ spája aj modernu s tradíciou. Štýl spisovateľa je potom vo výbere slov a v ich usporiadaní prejavujúci sa naturel, jeho osobná i spoločenská identita, je sumou vrodenej, v detstve a neskôr získaných daností a aspektov, ktoré svojsky a špecificky vyjadruje umeleckými prostriedkami. Jadro osobnosti vytvárajú teda nevedomé siete obsahov psychiky (nevedomá imaginatívna fantázia), ktorá je osobnostnou danosťou autora, pôsobiace mimo osvojených estetických postupov (tieto otázky „nevedomej osobnosti“ autora rieši literárnovedná disciplína psychokritika /Ch. Mauron/).

S dôrazom na individualitu a jedinečnosť je Dominik Tatarka typický autor moderny. Svojou vážnosťou, uvažovaním bez humoru, hľadajúc podstatu vecí, dôstojné riešenia a východiská, často tragicky a v blízkosti smrti, znamená jeho prítomnosť v kultúre a literatúre na Slovensku napriek chybám, bez ktorých sa ľudský život nezaobíde, nielen hranice správnosti, ale až mýtický rozmer umelecko-ľudského osudu.

Počiatočný tragický pocit života a neistota, vyvolané otcovou smrťou, ho robia zavčasu dospelým a vyvolávajú túžbu po komplexnosti, harmónii, spoločenstve a po láske. Tvrdá realita jeho životnej púte mu však neustále ukazuje, že vo svojej romantickej predstave chce viac, ako môže od života dostať. Koná napriek podmienkam tak, akoby sa predsa dali zmeniť. Vzdelanosť a intelektuálny potenciál mu umožňujú mať víziu lepšej budúcnosti. Tatarka svojím konaním, príkladným činom drží kontinuitu slovenských intelektuálov, ktorí nemali temer žiadne podmienky pre dôstojný život, a predsa si brali právo žiť ako slobodní občania.¹⁹

19 V rámci výskumu osobnej a kolektívnej identity autora rieši tieto otázky BÁTOROVÁ, Mária: c. d. 2012, kap. 10. *Tatarkova „mnohovrstevná identita“*, s. 200–205.

Osobitnú stránku autorovej osobnosti vytvára schopnosť sebaaprezentácie ako výraznej osobnosti s predpokladmi už v mladosti (janošíkovský rodinný mýtus), umelca (aj umelca života – mýtus mužskosti v *Písackách*) a titana – záchrancu, spasiteľa (mýtus pastiera). Podľa času, v ktorom často vystupuje táto osobná exhibícia do popredia, možno usudzovať, že autor dával k dobru svoju odvahu, osobnú slobodu prejavujúcu sa v ochote vysloviť svoj názor v prejavoch, esejach, diskusných príspevkoch, žiť podľa svojho gusta atď. najmä v čase spoločenských kríz a neslobody.

Automýtus je však aj jednou zo základných charakteristík Tatarkovej tvorby, pretože jeho literárne diela sú autobiografické. Ako sme však videli vyššie pri diferenciacii mýtu pravdy (jeho stávanie a demýtizácia), ide o zvlášť silnú sebareflexiu a demýtizáciu aj vo vytváraní osobného mýtu, teda o sebakritiku v mene pravdy.

Automýty tohto autora konštruujúce pozitívnu predstavu o ňom samom sa však väčšinou dozvedáme spätne zo spomienok, ktoré nahrá Eve Štolbovej a neskôr vychádzajú v diele *Navrávačky*.

V eseji *Tajomstvo*²⁰ píše: „*Manín bol pre mňa taký dedo, ktorý všetko vie a nemýli sa, ako dedo Adamec, v ľazkom veľikánskom širáku, sivými vlasmi po plecía. Naveľa raz som sa ho spýtal, lebo narástla, prepukla vo mne zvedavosť. „A, dedo Adamec, tam hore na Maníne, boli ste už?“ „Synku, nuž ale, synku môj, začuduje sa z duše dedo Adamec. „Tam hore ľudia nelozia... Nevidíš ich, tam hniezdia kane a sokoly“. Keď sa budeš ženiť a budeš chcieť postaviť chalupu, vezmeš sekeru, na chalupu dreva tu dole máš všade dosť. Tam hore rastú iba klče.“ Nuž **ale ja, ale ja**, bohvie prečo- asi preto, že som chcel, musel byť čím skôr dospelý ako otec, ktorý sa mi stratil v prvej vojne, keď som ešte nemal ani pol druhu roka- pred úsvitom som sa tahore vyštveral (-)**Ale ja- vtedy- som sa tam dostal**“ [zdôraznila M. B.].*

Predstava ako z ľudových rozprávok: malý chlapec – autor – vystúpi za svitania sám na vrch, na ktorom sídlia len dravce, na ktorý sa nik, ani dospelí muži, z jeho okolia ešte neodvážil. Čitateľ tomu môže a nemusí veriť. Ide o fabulovanie, „metakomunikačnú stratégiu autora“ (Popovič), legendu, ktorú autor rozpráva o sebe, vytvárajúc automýtus človeka, ktorému už ako dieťaťu pomáhali azda nadprirodzené sily ako mladučkému biblickému Goliášovi. Avšak „druhý výstup“ na pomyselný Manín znamenala situácia v roku 1968, po vstupe vojsk Varšavskej zmluvy, keď autor reční na manifestácii na námestí SNP študentom a oni ho nesú vysoko nad hlavami na rukách. Demonštruje tak osobnú slobodu, vytvára jej mýtus, je to individuálna sloboda, on je titan, on dokáže to, čo nik iný. A na tento čin existuje doklad: jedna z najznámejších fotografií tých čias. Provokatívna sila v Tatarkovej mentalite, pre ňu typická, seba prekonalie v čine, ktorý dokáže len titan, hoci aj za cenu života, lebo v *Obci Božej* prorokuje aj svoj sociálny zánik, svoju sociálnu smrť. Táto vlastnosť patrí k Tatarkovej mentálnej výbave. Nie je to však impulzívnosť, ako by sa mohlo na prvý pohľad zdať. Celá esej svedčí o kompaktnej, integrovanej osobnosti – monolite a zrejme úvahe, intelektuálnom výkone, ktorý nesie nielen poznatky, ale aj ich analýzu, ich diagnózu a východisko z nich. Túto schopnosť „vydať sa napospas“ zasadením sa za istú ideu, hovoriť, konať, či publikovať to, čo by verejne vyslovil alebo dokonca

20 *V ne čase*. Kniha dedikovaná českým priateľom na Vianoce 1978. Eds. Oleg a Viera Tatarkovci, vydaná s ilustráciami Ervína Semiana. Bratislava, 1998, s. 7, 8. Výber textu k analýze a všetky vyznačenia v ňom (vynechanie textu, kurzíva a zdôraznenie – vyciernenie) autorka analýzy.

publikoval málokto, pozorujeme u Tatarku od počiatku.

Tatarka sa tu dostáva do súladu so sebou samým, pretože pred týmto dátumom sme svedkami jeho sebakritiky a rušenia automýtu: „*Jediný znesiteľný postoj k nemu bola rezignácia. Alebo postoj zaklínajúceho, čarujúceho šamana. Nasadím si na tvár jeho masku, trojkráľovou kriedou opíšem okolo seba kruh, kruh svojho súkromia, božstvu budem obetovať, čo si len žiada, priateľstvo, svoj mozog, zásady, svoju milenkú*“ (s. 5).

Opis tohto postupu a správania sa v mocenskom režime opísal Tatarka už v *Démonovi súhlasu* aj v novele *Červený Benčat*.

Automýtus pastiera

Zdanlivá konotácia s pastierskym národom žijúcim pod Karpatským oblúkom, sloboda pohybu a neviazanosť na pevný kus pôdy, „svetoobčianstvo a svetobežníctvo“, ale aj podradný význam voči osloveniu „knieža“ sa mení na svoj opak v optike predkresťanskej – gréckej ikonografie, kde bol pastier symbolom ľudskosti a filantropie či neskôr aj kresťanskej – biblickej konotácie: Ježiš Kristus viackrát prirovnáva svoje poslanie k úlohe dobrého pastiera: „*Ja som dobrý pastier. Dobrý pastier položí svoj život za ovce... Poznám svoje a moje poznajú mňa, ako mňa pozná Otec a ja poznám Otca. Aj svoj život položím za ovce*“ (Jn 10, 11. 14–15).

Ide o stotožnenie seba s postavou „dobrého pastiera“ – Boha, ktorý je zodpovedný za svojich ľudí.²¹ Politické obmedzenie slobody, jej náboženské „zvnútorňenie“, ako ho poznáme od iných autorov slovenskej vnútornej emigrácie (Pavol Strauss), existenciálne „prekliatie slobodou“ (Jozef Hnitka), eliminoval takto Tatarka autoštylizáciou do postavy karpatského pastiera – do „zodpovednej slobody“ za ľudí.

Duchovná línia paralelná s jeho politickou cestou od napísania *Obce Božej, cez* prívlastok a funkciu, ktorú si pripísal v pomenovaní „karpatský pastier“ až k momentu znovuvstúpenia do cirkvi, o ktoré požiadal vlastnou rukou písaným dokumentom, to je návrat „strateného syna“ Dominika Tatarku aj k náboženskej obci. Tu sa však znova Tatarkova identita nezužuje. Občiansky princíp slobody a práva jednotlivca na samourčenie a slobodné rozhodovanie je hodnota, ktorá sa v mnohom kryje s kresťanským univerzalizmom. Kresťanské pojmy nesmrteľnosť a večnosť tvoria kľúčový inventár Tatarkových úvah o zmysle života i umenia.

Tatarka prešiel svoju cestu od seba k ľuďom, ale aj za sebou samým. Všetko, čo sa tu o ňom a jeho tvorbe povedalo, predstavuje pomerne komplexný obraz, takže v balancovaní na zarathustrovom povraze v rozpätí rokov 1945–1968 sa raz zrútil do rokliny. To a iné menšie prehrešky mu vyhadzujú aj posmrtné na oči najmä jeho ešte žijúci súputníci, najmä tí, ktorí nemali odvahu k verejnému pranieru – obeti za presvedčenie a pravdu.

21 Symbolika pastiera je prítomná aj v *Starom zákone*. Vládcovia izraelského národa sú porovnávaní s pastierom. Napríklad keď sa Dávid stal kráľom, prišiel ku korune rovno od stáda: „*Toto hovorí Pán zástupov: Ja som Ťa vzal z pastviny spoza oviec, aby si sa stal kniežalom nad mojím ľudom, nad Izraelom*“ (2 Sam. 7, 8). Vládcu konajúceho proti záujmu svojich poddaných Boh slovami proroka napomína: „*Beda hlúpepmu pastierovi, ktorý opúšťa stádo*“ (Zach. 11, 17). Obraz pastiera konotuje dobrotu, lásku k zvercom a starostlivosť o nich.

No Tatarka nevzlietol ako vták Fénix z popola naraz. On sa postupne, pomaly, ale isto – áno, aj bolestne – škriabal z toho dna za svojou podstatou, za svojím snom, za sebou samým alebo za **predstavou o sebe samom**. Stotožnenie sa so sebou v sedemdesiatych rokoch znamenalo, že sa Tatarka stal sa na dlhý čas korektívom pre ľudí na Slovensku v rokoch konsolidácie. Smeruje k „božskej obeti“, zažíva sociálnu smrť. Cez toto sebazničujúce gesto sa stáva legendou, príkladom, rovná sa Bohu, stáva sa mýtom.

Individuálny etický čin sa môže stať príkladom na dve veci súčasne: takýto čin – obeta má význam ako príklad revolty a rezistencie proti násiliu. Ako je pre Čechov Ján Palach večnou pamiatkou zápalnej obety, tak sa stal pomyslnou falkou slobody vo svojich posledných devätnástich rokoch života Dominik Tatarka.

prof. PhDr. Mária Bátorová, DrSc.

Pedagogická fakulta, Univerzita Komenského v Bratislave
Šoltésovej 4, 811 08 Bratislava, Slovenská republika
maria.batorova.sav@gmail.com

Ústav svetovej literatúry, Slovenská akadémia vied
Konventná 13, 813 64 Bratislava, Slovenská republika
maria.batorova.sav@gmail.com